PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA "AYOL" KONSEPTINING KOGNITIV TAHLILI

Mamatova Firuza Botirovna
Qarshi xalqaro universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23898317

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida "ayol" konseptining kognitiv tahlili masalasi ko'rib chiqilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy tilshunoslikda lingvokulturologik va kognitiv yondashuvlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Maqolada "ayol" konseptining olamning lisoniy manzarasidagi voqelanishi, uning leksik-semantik xususiyatlari, metaforik ifodalanishi va milliy-madaniy o'ziga xosliklari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham "ayol" konsepti biologik jinsiy belgilar bilan bog'liq bo'lsa-da, ijtimoiy rollar, madaniy qadriyatlar va milliy mentalitet ta'sirida turlicha verballashadi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, "ayol" konsepti, olamning lisoniy manzarasi, paremiologiya, metafora, milliy-madaniy xususiyatlar.

KIRISH

Til va madaniyat munosabati masalasi zamonaviy tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi bilan tilni nafaqat muloqot vositasi, balki etnos madaniyatining ajralmas qismi sifatida tadqiq qilish zarurati yuzaga keldi. Bu borada "konsept" atamasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u inson ongidagi madaniy qadriyatlarni, dunyoqarashni va mental tasavvurlarni aks ettiruvchi asosiy birlik sifatida namoyon bo'ladi.

" Ayol" konsepti insoniyat tarixida eng qadimiy va ayni paytda eng murakkab konseptlardan biridir. U har bir madaniyatda turlicha talqin qilinadi, turli ijtimoiy rollar, qadriyatlar va stereotiplar bilan bog'lanadi. Shu bois ushbu konseptning o'zbek va ingliz tillarida qiyosiy-kognitiv tahlili nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik va sotsiologik nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi – o'zbek va ingliz tillarida "ayol" konseptining lingvokulturologik va kognitiv xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, har ikki tildagi mushtarak va xususiy jihatlarni aniqlash.

Tadqiqotning vazifalari:

- "Konsept" tushunchasining lingvokulturologiyadagi mohiyatini yoritish;
- O'zbek va ingliz tillarida "ayol" konseptini ifodalovchi leksik birliklarni aniqlash;
- Paremiyalar va metaforalar asosida "ayol" konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini tahlil qilish;
- Ikki tildagi "ayol" konseptining o'xshash va farqli tomonlarini ochib berish.

Tadqiqotning metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tavsifiy, komponent tahlili, kontekstual tahlil va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning nazariy asosini V.N.Teliya, V.A.Maslova, Sh.S.Safarov, N.M.Maxmudov, Sh.T.Maxmaraimova kabi olimlarning lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikka oid ishlari tashkil etadi. Shuningdek, V.Gumboldt, E.Sepir, F.de Sossyur, S.T.Ter-Minasova, Y.S.Stepanov, V.I.Karasik, S.G.Vorkachev, V.V.Kolesov kabi tilshunoslarning konsept nazariyasiga oid tadqiqotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi "ayol" leksemasi va uning sinonlari (xotin, opa, ona, kelin; woman, lady, girl, female, wife, mother), shuningdek, ushbu tushunchani ifodalovchi paremiyalar, maqollar va metaforik iboralar tanlandi.

Tahlil jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. **Qiyosiy-tavsifiy metod** – ikki tildagi leksik birliklarni qiyoslash;
2. **Komponent tahlili** – so'zlarning semantik tarkibini tahlil qilish;
3. **Konseptual tahlil** – "ayol" konseptining kognitiv belgilarini aniqlash;
4. **Kontekstual tahlil** – paremiyalar va metaforalarning madaniy kontekstini o'rganish.

NATIJALAR

1. "Konsept" tushunchasining lingvokulturologik mohiyati

Konsept – bu inson ongidagi madaniyatning asosiy xujayrasi bo'lib, u tilda so'zlashuvchilarning voqelik haqidagi mental tasavvurlarini aks ettiradi. Y.S.Stepanovning fikricha, konseptlar nafaqat fikrlanadi, balki his qilinadi; ular his-hayajonlar, simpatiya va antipatiya predmeti hamdir. Konseptning tuzilishi murakkab bo'lib, u uch qatlamdan iborat: asosiy belgi, qo'shimcha belgilar va ichki shakl.

V.I.Karasik konseptni lingvokulturologiyaning muhim kategoriyasi sifatida belgilab, uning lingvistik-kategoriya sifatida grammatikaga tegishli tushunchaviy kategoriyalar g'oyalarini aks ettirishini qayd etadi. S.G.Vorkachev esa konseptga uch xil yondashuvni ajratadi: keng ma'noda milliy lisoniy ong ma'nosiga ega leksemalar, tor ma'noda lingvomadaniy xossalarga ega semantik tuzilmalar va cheklangan miqdordagi metafizik konseptlar.

2. Olamning lisoniy manzarasida "ayol" leksemasining belgilari

Olamning lisoniy manzarasi (OLM) – bu til vositalari yordamida ifodalangan, belgilarning atrofdagi olam haqida axborot beradigan tizimli modeldir. O.N.Yermolayevaning ta'kidlashicha, DLT (dunyoning lisoniy tasviri) ong mahsuli bo'lib, tafakkur, voqelik va tilning o'zaro harakati natijasida shakllanadi.

" Ayol" leksemasi o'zbek va ingliz tillarida quyidagi asosiy leksik birliklar orqali ifodalanadi:

Ingliz tilida: woman, lady, girl, female, wife, mother

O'zbek tilida: ayol, xotin, opa, ona, kelin

Ba'zi so'zlar to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent bo'lsa-da (ayol = woman), boshqalari ma'lum rol yoki maqomni aks ettiradi. Masalan, "xotin" ko'pincha turmush o'rtoq ma'nosini anglatadi, "kelin" esa oiladagi ijtimoiy ierarxiyani aks ettiradi.

3. "Ayol" konseptining paremiologik ifodalanishi

Tadqiqot davomida o'zbek va ingliz tillaridagi "ayol" konseptini ifodalovchi paremiyalar tahlil qilindi.

Ingliz tilidagi maqollar:

- "Three women are four gossips" – ayollarning gapga chechanligi;
- "A woman's mind is in her beauty" – ayol aqlining go'zallik bilan bog'lanishi;
- "A silent woman is a gift from God" – jim ayolning qadrlanishi;
- "Hell hath no fury like a woman scorned" – ayolning hissiy intensivligi;
- "Behind every successful man is a woman" – ayolning qo'llab-quvvatlovchi roli.

O'zbek tilidagi maqollar:

- "Ayol bilan olam munavvar" – ayolning oila va jamiyatdagi ahamiyati;
- "Yaxshi xotin – uy ziynati" – ayolning uy-ro'zg'oridagi o'rni;
- "Jannat – onalar oyog'i ostida" – onaning yuksak maqomi;
- "Ayol kishining makri qirq tuyaga ham oz" – ayolning hiylagarligi haqidagi salbiy stereotip;
- "Erni er qiladigan ham xotin, qaro yer qiladigan ham xotin" – ayolning oiladagi hal qiluvchi roli.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi paremiyalarda ayolning kognitiv, asosan axloqiy fazilatlari nazarda tutiladi. Ayol birinchi navbatda ona, keyin esa xotin sifatida tushuniladi. Ingliz tilidagi maqollarda esa ayolning individual xususiyatlari, tashqi ko'rinishi va hissiy holati ko'proq urg'ulanadi.

4. Metaforik va ramziy tasvirlar

Ingliz tilida:

- Woman as Flower ("She's a delicate flower") – ayolning nozikligi;
- Woman as Object of Desire ("trophy wife") – ayolning obyektlashtirilishi;
- Woman as Nurturer ("mother earth") – ayolning parvarishlovchi roli.

O'zbek tilida:

- Ayol – oila ustuni – ayolning oiladagi tayanch roli;
- Ayolning sabri tog'ni eritadi – ayolning sabr-toqati;
- Ayol – uy bezagi – ayolning uyning go'zalligi va farovonligi ramzi.

Ushbu metaforalar jinslar haqidagi g'oyalarni aks ettiradi: ingliz tili individual shaxsga qaratilgan bo'lsa, o'zbek tili oilaviy va jamoaviy rollarga urg'u beradi.

5. "Ayol" konseptining kognitiv modeli

Tadqiqot natijalariga ko'ra, "ayol" ning kognitiv modeli ikki belgi guruhini o'z ichiga oladi:

Birinchi guruh – biologik belgilar:

- Ayolning tashqi ko'rinishi va yoshi;
- Ayolning nutqi va psixologik xususiyatlari;
- Aqliy qobiliyatlari va ta'lim darajasi;

- Onalik xususiyatlari.

Ikkinchi guruh – ijtimoiy belgilar:

- Ayolning oiladagi o'rni;
- Ayolning oiladan tashqaridagi faoliyati;
- Kasbiy va ijtimoiy roli.

Mazkur belgilarni ikki guruhga bo'lish shartli, chunki ba'zi belgilar ham biologik, ham ijtimoiy ko'rinishga ega.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillarida "ayol" konsepti ham mushtarak, ham xususiy jihatlarga ega.

Mushtarak jihatlar:

1. Har ikki tilda ham "ayol" konseptining prototipi biologik jinsiy o'lchamlar bilan bog'liq;
2. Onalik va go'zallik kabi qadriyatlar universal xarakterga ega;
3. Ayolning hissiy va psixologik xususiyatlari har ikki madaniyatda ham e'tirof etiladi.

Xususiy jihatlar:

1. **O'zbek tilida** oilaviy va jamoaviy rollarga urg'u kuchliroq bo'lib, ayol birinchi navbatda ona va xotin sifatida qadrlanadi. Diniy va an'anaviy qadriyatlar (kamtarlik, uyda yashash, hurmat) ayollik g'oyalariga ta'sir ko'rsatadi.

2. **Ingliz tilida** individual shaxsga qaratilgan yondashuv ustunlik qiladi. Ayolning shaxsiy xususiyatlari, tashqi ko'rinishi va hissiy holati ko'proq urg'ulanadi.

3. O'zbek tilida nikoh holati bilan bog'liq atamalar (kelin, xotin) ijtimoiy ierarxiyani aks ettirsa, ingliz tilida bunday farqlanish kamroq seziladi.

V.I.Karasikning ta'kidlashicha, madaniyatlar o'rtasidagi farqlar katta konseptual birlashmalarni qiyoslashda yuzaga kelgan ma'noli nyuanslarda bayon etiladi. Bizning tadqiqotimiz ham bu fikrni tasdiqlaydi: "ayol" konseptining milliy-madaniy xususiyatlari paremiyalar, metaforalar va leksik birliklar orqali yaqqol namoyon bo'ladi.

S.T.Ter-Minasovaning fikricha, dunyoning milliy manzarasi uning tildagi manzarasiga nisbatan birlamchidir. Bu fikr "ayol" konseptini tahlil qilishda ham o'z tasdig'ini topadi: o'zbek va ingliz madaniyatlaridagi ayol haqidagi tasavvurlar tilda turlicha verballashadi, chunki ularning milliy-madaniy asoslari farq qiladi.

XULOSA

O'zbek va ingliz tillarida "ayol" konseptining kognitiv tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. **Konsept** – bu tilda so'zlashuvchilarning voqelik haqidagi mental tasavvurlarini aks ettiruvchi, madaniy an'analar tizimi bilan belgilanuvchi ideal tushunchaning verballashgan ramziy obrazidir.

2. **" Ayol" konsepti** har ikki tilda ham biologik jinsiy belgilar bilan bog'liq bo'lsa-da, uning kengayishi va u bilan bog'liq qadriyatlar va madaniy modellar sezilarli darajada farq qiladi.

3. **O'zbek tilida** "ayol" konsepti oilaviy va jamoaviy rollarga, axloqiy fazilatlarga va diniy-an'anaviy qadriyatlarga urg'u beradi. Ayol birinchi navbatda ona, keyin esa xotin sifatida qadrlanadi.

4. **Ingliz tilida** "ayol" konsepti individual shaxsga, tashqi ko'rinishga va hissiy xususiyatlarga ko'proq e'tibor qaratadi.

5. **Paremiyalar va metaforalar** "ayol" konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini eng yaqqol aks ettiruvchi til birliklari hisoblanadi.

6. Har ikki tildagi "ayol" konseptining o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash madaniyatlararo muloqotni muvofiqlashtirishga, tillarni o'qitishda lingvokulturologik yondashuvni takomillashtirishga imkon yaratadi.

Mazkur tadqiqot natijalari lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida "ayol" konseptining boshqa tillar bilan qiyosiy tahlili, shuningdek, uning turli janrlardagi matnlarda (badiiy adabiyot, ommaviy axborot vositalari, reklama) voqelanishini o'rganish dolzarb tadqiqot yo'nalishlari bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. – М.: Школа «Язык русской культуры», 1996. – С. 96.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр Академия, 2001. – С. 208.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Risola. – Jizzax: "Sanzor" nashriyoti, 2006. – B. 70.
4. Maxmudov N.M. Olamning lisoniy manzarasi va so'z o'zlashtirish // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2015. – B. 3-12.
5. Maxmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya [matn] o'quv qo'llanmasi. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2017. – B. 164.
6. Karasik V.I. Lingvokulturologiya: uchebnoe posobie. – M.: Flinta, 2010.
7. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, yazykovaya lichnost, kontsept: stanovlenie antropotsentricheskoy paradigmy v yazykoznanii // Filologicheskie nauki. – 2001. – № 1. – S. 64-72.
8. Stepanov Y.S. Konstanty. Slovar russkoy kultury. – M.: Akademicheskiy Proekt, 2004.
9. Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya. – M.: Slovo, 2000.
10. Kolshanskiy G.V. Obektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke. – M.: Nauka, 1990.